

¹ Гл.: Сопоставительное изучение грамматики и лексики русского языка с чешским и другими славянскими языками. М., 1983.

² Гл.: Вежицкая А. Семантика грамматики (Актуальные проблемы прикладного языкознания). М., 1992; Яна ж. Язык. Культура. Познание. М., 1996; Чумак Л. Н. Синтаксис русского и белорусского языков в аспекте культурологии. Мн., 1997.

³ Гл.: Ломтев Т. П. О синтаксических соответствиях тождества и различия в глагольно-именных сочетаниях в славянских языках. М., 1958; Яўневіч М. С. Суадносныя прыназоўнікавыя канструкцыі і асаблівасці іх ўжывання ў беларускай і рускай мовах // Весці АН БССР. Сер. грам. навук. Мн., 1960; Жылуновіч Г. Д. Выпадкі разыходжання ў кіраванні беларускіх прамапераходных дзеясловаў і іх рускіх адпаведнікаў // Аб некаторых асаблівасцях беларускай літаратурнай мовы. Мн., 1965; Лещенко В. Л. Сопоставительный анализ вариантов словосочетаний русского и белорусского языков на материале глагольного и именного управления // Нар. асвета. №5. 1981.

⁴ Гл.: Арашонкава Г. У., Лемцюгова В. П. Кіраванне ў беларускай і рускай мовах. Слоўнік-даведнік. Мн., 1991.

⁵ Гл.: Чумак В. В. Типология сказуемого в сербско-хорватском и восточнославянских языках. Киев, 1985; Матвеев В. А. Страдательно-безличный оборот в восточнославянских языках. М., 1962; Конюшкевич М. М. Синтаксис близкородственных языков: тождество, сходства, различия. Мн., 1983.

⁶ Алефіренко Н. Ф., Безкишкіна М. Т. Порівняльна граматики української і російської мов. Київ, 1988; Сопоставительное изучение белорусского и русского языков. Мн., 1994; Сопоставительное исследование русского и украинского языков. Киев, 1975.

⁷ Кононенко В. И. К сопоставительному исследованию синтаксиса восточнославянских языков // ВЯ. 1980. №1. С.39.

⁸ Гл.: Абабурка М. В. Параўнальная граматыка беларускай і рускай моў. Мн., 1992; Озерова Н. Г. Средства отрицания в русском и украинском языках. Киев, 1978.

⁹ Конюшкевич М. И. Синтаксис русского и белорусского языков: сходства и различия. Мн., 1994.

Т. В. ВЕРНІКОЎСКАЯ

ПАЗІЦЫЯ ТРЭЦЬЯГА АКТАНТА Ў СКАЗЕ: АДРАСАТ І ЛАКАТЫЎ (на матэрыяле польскай мовы)

У першай і другой пазіцыях сказа адносна рэгулярна выступаюць семантычныя катэгорыі суб'екта і аб'екта. Гэтыя пазіцыі ў свядомасці гаворачага замацаваны за дадзенымі актантамі. І калі, напрыклад, месца суб'екта зойме інструмент ці лакатыў, то гэта будзе сведчыць аб зменах у структуры ўсяго сказа, аб змяненні яго семантыкі. У гэтым сэнсе значэнне трэцяй пазіцыі аказваецца больш размытым, так як у ёй могуць з'яўляцца розныя актантаў — усё залежыць ад тыпу сказа. Якраз па гэтай прычыне для трэцяй пазіцыі ў большай ступені характэрна з'ява нейтралізацыі актантаў, аб'яднанне некалькіх адзінак у адну — утварэнне гіперфункцыі.

Якім чынам адбываецца запаўненне трэцяй пазіцыі, пакажам на прыкладзе сказаў з адрасатным значэннем ці, іншымі словамі, на прыкладзе адрасатнай сітуацыі. Пад адрасатнай сітуацыяй (АС) разумеецца ў гэтым выпадку абагульненае моўнае прадстаўленне аб некаторым мностве рэальных сітуацый, у якіх прадмет і/ці інфармацыя прызначаюцца для таго, хто стане іх уладальнікам, г.зн. размова пойдзе аб выказваннях тыпу *Oddałem olówek Stasiowi*, *Opowiadałem tę anekdotę mojemu przyjacielowi*. На месца трэцяга актанта ў такіх сказах прэтэндуе не толькі адрасат, але і лакатыў. Присутнасць лакатыва ў АС абумоўлена дваістасцю адрасатнага значэння, у склад якога ўваходзіць сема прыналежнасці і сема накіраванасці. Дзякуючы гэтаму ў АС магчыма з'яўленне спецыяльнага актанта са значэннем накіраванасці (лакатыва).

Лакатыў у такіх сказах называе напрамак адрасатнага дзеяння. Але, акрамя таго, ён указвае на адлегласць паміж суб'ектам і адрасатам. Параўнаем два сказы: (1) *Oddałem mu list do rąk własnych*, (2) *Posłałem mu list do domu*. І ў першым, і ў другім прыкладзе вылучаныя формы ўдакладняюць напрамак дзеяння, але адбываецца гэта па-рознаму. У першым сказе лакатыў паведамляе аб тым, што адрасат знаходзіцца ў непасрэднай блізкасці ад суб'екта, у той час як у другім сказе падкрэсліваецца аддаленасць адрасата ад суб'екта (адрасат знаходзіцца ў другім месцы адносна суб'екта). Аналіз падобных прыкладаў паказвае, што лакатыў залежыць непасрэдна ад адрасата і з'яўляецца ў АС у выніку расшчаплення ці, іншымі словамі, удакладнення адрасатнага актанта. Сувязь лакатыва з прэдыкатам у рамках АС аказваецца вельмі слабай.

У залежності ад виконваної у АС функції лакатыў можа быць двух відаў: а) са значэннем адарванай прыналежнасці і б) са значэннем месцазнаходжання адрасата.

Лакатыў са значэннем адарванай прыналежнасці мае не толькі лексічныя, але і сінтаксічныя абмежаванні. Выяўляецца гэта ў выкарыстанні невялікай колькасці лексем у функцыі лакатыва і ў аднастайнасці сінтаксічных форм для выражэння названай семантычнай катэгорыі. Як правіла, такія канструкцыі абмяжоўваюцца наступнымі спалучэннямі: *dać mi coś do rąk, wyszeptać mi coś do ucha* ці аналагічнымі ім. Напрыклад, АС са значэннем перадачы прадмета: *Kwiaty rzucił Matce Boskiej na kolana, zaś ptaszki wetknął w rączkę Dzieciątka* (W.Reymont); *Wiewiórka pusty orzech / Rzuciła jej pod nogi* (M.Pawlikowska-Jasnorzewska); *Wtulił mu książkę pod pachę, po czym objąwszy go ramieniem, patrzył nań z zachwytem* (J.Parandowski) і АС са значэннем перадачы інфармацыі: *Wyszeptala Zosi jakiś długi frazes do ucha; ja jednak od rasu zgadłem, o co chodzi* (B.Prus); *A gdyby zatrąbiono na Sąd Ostateczny, obróciłbym się, szepnął ci do ucha: Robbie, udawajmy, że nie słyszymy* (J.Parandowski). З мэтай паведамлення эмацыянальна афарбаванай (часцей негатыўнай) інфармацыі ў ролі лакатыва могуць выступаць і некаторыя іншыя лексемы, як, напрыклад, у наступных сказах: *Ale burlaki kłamały w żywe oczy twierdząc, że mało na drzewach owoców* (J.Weyssenhoff); *Nie mogę słuchać, jak tve wargi, tak doskonałe w rysunku, rzucają mi w twarz wszelkie obrzydliwości* (J.Parandowski).

Часам (праўда, вельмі рэдка) лакатыў са значэннем адарванай прыналежнасці можа выконваць у сказе і лакатыўную, і адрасатную функцыю адначасова, г.зн. выступаць замест адрасата, іншымі словамі, утвараць гіперфункцыю "лакатыў+адрасат", напрыклад: *Przestań pisać te wiersze! – sykała kochanka w ucho, / i tylko księżyc podsłyszał, schylone, różowe ucho* (K.J.Gałczyński); *Stronice śmierci Doriana przepisał starannie, nie mając odwagi poddać cudzym oczom tych pogmatwanych, spłoszonych liter* (J.Parandowski). Значэнне адрасата ў такіх выказваннях выводзіцца з кантэксту.

Узаемазалежнасць адрасата і лакатыва са значэннем адарванай прыналежнасці найбольш наглядна назіраецца на прыкладзе канструкцый *w czyjeś ręce i do rąk komuś*. Першая форма гістарычна першасная, менавіта яна выкарыстоўваецца ў многіх фразеалагізмах: *składać coś w czyjeś ręce* 'powierzać coś czyjejs opiece' *wziąć sprawę w swoje ręce* 'zając się czymś osobiście', *w pana ręce!* 'за ваша здароўе!'. У сучаснай польскай мове гэта форма часцей сустракаецца ў спалучэнні з неадушаўлёнымі назоўнікамі, напрыклад: *...ludzie mogą narobić gwałtu i nie wiedząc, kto my zacz, oddać nas w ręce Kopu, to jest, chciałem powiedzieć: straży granicznej* (S.Dygat); *Tylko niech się pani na mnie tak nie patrzy, bo pójdę i sam się oddam w ręce policji jako morderca pani rodziców* (S.Dygat). У другой канструкцыі – *do rąk komuś* – найбольш гарманічна спалучаюцца дзве асноўныя адрасатныя формы *komuś* і *do kogoś*. (Магчыма, гэта з'явілася адной з прычын узнікнення такога спалучэння.) Параўн. прыклады: *Szczęście, że nie dało mu się szlućca do rąk!* (J.Weyssenhoff); *Już to wydało mi się niepoważnie..., bo jak można dać dzieciom do ręk i tak niebezpieczną zabawkę* (S.Dygat); *Otoczenie, bliższe i dalsze, wpływy ogólno-europejskie – dały mu do ręki narzędzie, które zużytkował dla znalezienia własnego wyrazu* (J.Iwaszkiewicz). У сучаснай польскай мове названыя канструкцыі выкарыстоўваюцца як раўнапраўныя, хаця некаторую спецыялізацыю ўсё ж можна адзначыць. Адна з форм з'яўляецца "больш адрасатнай" і ўжываецца з давальным склонам – *do rąk komuś*, другая форма выступае як "больш лакатыўная" і патрабуе роднага прыналежнасці ці прыналежнага прыметніка – *w czyjąś ręce, w ręce kogoś* (зрэшты, у слоўніку пад рэдакцыяй М.Шымчака гэтая розніца не прыводзіцца і такія формы характарызуюцца як абсалютна раўнапраўныя – *do rąk komuś, w ręce komuś*¹).

Функцыяніраванне ў АС лакатыва са значэннем месцазнаходжання адрасата можа прыводзіць да семантычнага лішку. У выніку гэтага адзін з актантаў – ці лакатыў, ці адрасат – не атрымлівае фармальнага выражэння. Які актант і калі ён падпадае пад скарачэнне? Такі выбар залежыць не толькі ад значэнняў актантаў, але і ад суадносін гэтых значэнняў.

Калі лакатыў дакладна паведамляе аб месцазнаходжанні адрасата, а адрасат пры гэтым мае абагульненае значэнне 'усякі, хто знаходзіцца ў гэтым месцы', то адрасат (як актант з менш канкрэтным значэннем) не будзе аформлены ў выказванні. У такім выпадку адрасатную пазіцыю пры прэдыкаце займае лакатыў, а дакладней, лексема са значэннем месца з'яўляецца ў пазіцыі адрасата. Так ствараецца лакатыўна-адрасатная гіперфункцыя. Сказанае можна праілюстраваць наступнымі прыкладамі: *Napisz deklarację, tak jakbyś ją pisał do "Kuriera"* (B.Prus); – *Najwyższy Manifest – dzwonią na wszystkie strony dzieciinne głosy roznosiciele...* (W.Reymont); *Gdy to wycie trwało za długo, pani Cecylia wołała do kuchni: "Niech tam wreszcie która wyjdzie uderzyć tego psa, żeby przestał, bo przecież nie można wytrzymać"* (Z.Nałkowska); *Ukończywszy swoją robotę, porzysłał kartki wśród ławek* (J.Parandowski).

Аднак лакатыўна-адрасатная гіперфункцыя можа быць створана толькі пры ўмове, што лакатыў адносіцца выключна да адрасата, а не да суб'екта (г.зн. удзельнікі, якія з'яўляюцца ў сказе суб'ектам і адрасатам, павінны ў гэтым выпадку знаходзіцца ў розных месцах). Пры парушэнні гэтай умовы гіперфункцыя не ўтвараецца. Так, выказванне * *Wchodzi i mówi do kuchni* з'яўляецца семантычна і граматычна памылковым, таму што не ўяўляе сабой скарачоную форму ад *Wchodzi do kuchni i mówi do kogoś, kto się tam znajduje*.

Калі ж лакатыў у роўнай ступені адносіцца і да суб'екта, і да адрасата (г.зн. адпаведныя ўдзельнікі сітуацыі знаходзяцца ў адным месцы), то магчыма нулявое выражэнне адрасата, які лёгка аднаўляецца ў мове дзякуючы семантычнай сувязі з лакатывам. Разгледзім падрабязней утварэнне такога нулявога адрасата на прыкладзе фразы *Wchodzi do kuchni i mówi do Stasia, który się tam znajduje*. У выніку першага этапа скарачэння атрымліваецца семантычна абсалютна тоесная канструкцыя: *Wchodzi do kuchni i mówi do Stasia*. Другі этап скарачэння дае *Wchodzi do kuchni i mówi...* Утвораная канструкцыя не тоесная зыходнай, таму што нулявы адрасат мае абагульненае значэнне 'mówi do wszystkich, kto się znajduje w kuchni'. Гэтая канструкцыя аказваецца семантычна больш складанай, чым зыходная, так як адрасатны прэдыкат стварае пазіцыю для адрасата, а адрасат, у сваю чаргу, стварае пазіцыю для лакатыва, але ні адрасат, ні лакатыў фармальна не адлюстраваны, а аднаўляюцца ў выніку анафарычнай (тэкставай) адсылкі "адрасатнага" лакатыва да лакатыва, які называе месцазнаходжанне суб'екта, і дзейчнай адсылкі (такая інфармацыя атрымліваецца з рэальнай сітуацыі) адрасата да "свайго" лакатыва. Усё гэта значна ўскладняе сказ: для паведамлення вельмі вялікай інфармацыі выкарыстоўваецца адносна невялікая колькасць моўных адзінак. Такім чынам ствараюцца сказы тыпу: *Zawsze schodziła rano do sklepu i zawsze mówiła: – Gut Morgen, meine Kinder! Der Kaffee ist schon fertig...* (B.Prus); *Nawracała kilkakrotnie do linijki, żeby o coś zapytać albo coś wesolego powiedzieć* (S.Zeromski); *Na górze zobaczył jasno oświetlony, szklany kiosk z gazetami, podbiegł do okienka, aby wreszcie spytać, ale budka była pusta* (S.Lem).

Значыць, асаблівасцю функцыянавання лакатыва ў АС з'яўляецца яго непасрэдная залежнасць ад адрасата. Моцная семантычная сувязь лакатыва і адрасата дазваляе такім актантам мець нулявое выражэнне, а ў адпаведных умовах утвараць гіперфункцыю.

¹ Słownik języka polskiego. W 3 t. Warszawa, 1992. T.3. S.58.